

Андрей Крыськов**ИССЛЕДОВАНИЕ ВОПРОСОВ ПОСЛЕРЕФОРМЕННОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ
И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В ГУБЕРНИХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
В ИСТОРИОГРАФИИ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА**

Статья посвящена исследованию рассмотрения советской исторической наукой проблемы землевладения и землепользования в бывших Волынской, Киевской и Подольской губерниях бывшей Российской империи после проведения реформы 19 февраля 1861 г.

Ключевые слова: историография, землевладение, землепользование, Правобережная Украина, пореформенный период.

Andrij Kryskov**SOVIET HISTORIOGRAPHY ISSUE OF LAND OWNERSHIP AND LAND USE IN THE PROVINCES
OF RIGHT BANK UKRAINE IN THE POST-REFORM PERIOD**

The article studies the consideration of Soviet historical science problems of land tenure and land use in the former Volyn, Kyiv and Podillya provinces of the former Russian empire after the reform February 19, 1861.

Key words: historiography, land ownership, land use, Right Bank Ukraine, the post-reform period.

УДК 930.2:002.2(477.43/.44)[(01)+(03)]“18-19”

Тетяна Каросва**ДОВІДКОВІ ТА БІБЛІОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ
ПРО КНИЖКОВУ СПРАВУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

На прикладі вивчення книжкової справи Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. окреслено можливе коло довідкових та бібліографічних видань, які можна використовувати як історичне джерело, охарактеризовано їх джерелознавчу цінність, наголошено на високому ступені достовірності, а також відзначено специфічність змісту інформації, отримуваної за допомогою кожного виду джерел.

Ключові слова: джерелознавство, історичне джерело, довідкове видання, книжкова справа, Подільська губернія.

Специфіка об'єкту дослідження – книжкова справа – закономірно зумовлює використання значного масиву опублікованих джерел. Об'єктивним показником до цього є також радянська архівна практика збору документного масиву, яка не передбачала висвітлення повсякденного функціонування книжкових закладів, а також приватних книжкових і читачьких інтересів громадян. Довідкові та бібліографічні видання уже давно отримали визнання в історичному джерелознавстві, хоча частіше цю проблематику розробляли історики-книгознавці [1–2]. У дослідницькій роботі історики регулярно використовують їх, і це для них є настільки природним, що вони навіть не вважають за потрібне у більшості дисертаційних досліджень вказувати на використання цього виду джерел або конкретизувати інформацію, отриману із них.

Метою цієї публікації є не тільки окреслення значущості вказаного виду джерел на прикладі конкретного дослідження, а й загальна актуалізація необхідності звернення до цього виду джерел.

Об'єктом дослідження є масив довідкових та бібліографічних видань, задіяних у подібних дослідженнях, а саме: універсальні, галузеві та регіональні енциклопедії, словники, довідники, каталоги бібліотек та бібліографічні покажчики.

Предметом є інформаційний потенціал зазначених видань у досліджуваному контексті.

В універсальних енциклопедіях подається загальна інформація як про державний устрій та управління Російською імперією, формування місцевих органів влади, реформи, окремі державні акти, особливості функціонування книжкових закладів, так й про національні рухи, появу політичних партій, закладів освіти та культури. Персональні статті про видатних особистостей з фактографічними даними роблять їх незамінними у науковій роботі. Акумуляована інформація з вищеназваних проблем, за темою дослідження, формує гостру потребу у використанні “Энциклопедического словаря” Ф. Брокгауза і И. Ефрона [3], “Енциклопедії українознавства” [4], “Еврейской энциклопедии” [5], “Енциклопедія powszechna” [6]. Досить повно і об'єктивно історичне минуле відображається у галузевому енциклопедичному зводі знань “Енциклопедія історії України” [7].

У галузевих довідкових виданнях – енциклопедичному словнику "Книговедение" [8], енциклопедіях "Книга" [9], "Библиотечная энциклопедия" [10] – подаються загальні відомості з історії української та російської книжкової справи досліджуваного періоду. Знання загальноросійського контексту дозволяє зрозуміти загальні тенденції, і на цьому тлі виокремити українські особливості, з'ясувати причини їхньої появи, прослідкувати взаємозв'язок та взаємозумовленість цих процесів.

Самостійне місце серед джерел довідкового характеру займають біографічні довідники загального [11] та регіонального [12] характеру, персональні статті яких містять повну, науково вивірену інформацію про персоналії, творчу біографію, перелік праць дослідника.

У дореволюційний період підготовлено низку профільних довідкових видань. Загальноросійські адресні книги книгопродавців, видавців, торговців нотами, редакцій газет і журналів, бібліотек для читання і закладів друку активно випускалися на початку ХХ ст. [13]. Капіталістичні реалії – потреба у найширшій клієнтурі – змушували подолан заявляти про себе у подібних виданнях. Це робилося за власним бажанням, тому, на жаль, такі довідники не охоплювали всіх представників книжкової справи краю. Аналогічний недолік й у довідника, укладеного власником одного із московських букіністичних магазинів М. Параделовим [14]. Тут подано відомості лише про тих збирачів, які контактували із укладачем, тому, зрозуміло, зібрані матеріали не відображали усієї дійсності, але їх доповнює довідник одеського діяча Є. Шуманського [15].

Губернські та єпархіальні пам'ятні та адресні книги, путівники по Кам'янцю-Подільському, Вінниці подають інформацію про спеціалізовані заклади книжкової галузі (бібліотеки, друкарні та літографії, книгарні та книжкові склади). Перегляд цих публікацій за декілька років дає можливість прослідкувати переміщення закладів, передачу іншим особам. Інформація про осіб, які служили у відомствах, закладах або працювали у громадських організаціях, дозволила персоніфікувати авторський колектив (авторів, укладачів, перекладачів) регіону, власників бібліотек, книги з яких виявлено нами у сучасних регіональних установах, що зберігають дореволюційні книжкові видання. З цією ж метою для збору додаткової інформації у професійному зрізі використовувалися відомчі довідники, зокрема "Памятная книжка по Киевскому учебному округу на ... учебный год" [16] щодо учителів, "Юридический календарь М. Острогорского на ... г." [17] щодо юристів.

Окремий блок джерел представляють реєстри (каталоги) книгозбірень досліджуваного періоду. Особливу увагу цьому аспектові приділяли діячі польської культури. Ще у 1875 р. подібну роботу здійснив Ф. Радзівевський [18], який зафіксував 46 книгозбірень на теренах Подільської губернії. Ним було узагальнено інформацію про публічні, монастирські, шкільні, родові та особисті книгозбірні. Своєрідним продовженням цієї праці став ґрунтовний двотомник Е. Хвалевика "Zbiory polskie" [19]. Разом із ненадрукованим третім томом він давав інформацію про 10 тис. зібрань, серед яких було зафіксовано 79 подільських збірок. Зазвичай, автор інформував про населений пункт та власника бібліотеки, іноді додаючи невелику характеристику її змісту або цікаві відомості з її історії. Реєстраційний напрям досліджень польських фахівців був продовжений у сучасних умовах У. Пашкевич [20], яка склала реєстр каталогів польських бібліотек, серед яких були зібрання із Поділля. Інформація про книгозбірні росіян з Поділля містилася у матеріалах російського бібліофіла У. Іваска [21].

Історичні джерела довідкового типу характеризуються лаконічним і схематичним викладом матеріалу, що й визначає їх цільове призначення – виявити, встановити, уточнити фактографічні дані. Особлива архітектура довідкових видань пристосована для швидкого наведення довідок, а не для суцільного читання. Тому довідкові джерела, широко використовуються у науковій роботі, але не мають пріоритетного значення.

Важливою складовою джерельної бази є комплекс бібліографічних покажчиків, що відображають український бібліографічний репертуар. Насамперед, це такі багатотомні видання, як "Книга в Україні. 1861–1917" (вип. 1–1) [22], "Репертуар української книги. 1798–1916" (вип. 1–9) [23], "Друкований зведений каталог україномовної книги" (вип. 1–4) [24], "Україномовна книга у фондах НБУВ" (вип. 1–5) [25]. Вони є джерелом інформації про видання, що друкувалися в українських губерніях та україномовні видання, що видавалися у світі. Бібліографічні описи подають інформацію про вихідні відомості, вартість та наклад видань, що значно збагачує розуміння тодішніх можливостей їх поширення та придбання.

Для історичного дослідження, присвяченого книжковій культурі регіону, надзвичайно важливо мати максимально повне уявлення про репертуар його книжкової продукції. Тільки він здатний дати узагальнену інформацію про те, що, як та ким друкувалося, які організації виступали у ролі суб'єктів книговидавничої справи. Інформацію про подільські видання почерпнуто із покажчика "Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1853–1923)" [26], що подає відомості про 2154 видання. Це дає можливість прослідкувати динаміку зростання книговидання на території Подільської губернії, розширення географії друку, мовного та тематико-типологічного розмаїття. Вихідні

відомості самих книг, надрукованих у досліджуваний період допомагають також уточнити час існування друкарень-одноденок, які не потрапили до складу офіційних відомостей, демонструють наступність друкарських закладів, їх перехід від одного власника – до іншого. Порівняння вихідних даних книг дозволяє виявити ті поліграфічні підприємства, які найактивніше займалися книгодрукуванням, оцінити їх внесок у репертуар місцевої книги. Крім того, вони дають можливість визначити приблизну дату відкриття або закриття друкарні, період її функціонування, особливо у тих випадках, коли архівні джерела про це не повідомляють.

Досвід опрацювання регіонального книговидавничого репертуару свідчить про наявність значних прогалин у національному репертуарі, що пов'язано з обмеженими можливостями укладачів останнього, адже багато місцевих видань, особливо діловодного характеру (звітів, протоколів, доповідей, кошторисів), відбитків із місцевих періодичних видань, не потрапили у провідні бібліотеки країни, не були відображені у бібліографічних посібниках.

Цінним джерелом інформації є бібліографічні покажчики досліджуваного періоду. Кожен бібліографічний текст несе певну історико-культурну інформацію. Власне його наявність свідчить про виникнення потреби у впорядкуванні інформації. Він є свого роду описом стану документної сфери у тій частині та на той час, коли він був складений. Бібліографічна література, як похідне явище історико-культурного процесу, відображає його закономірності, і в цьому сенсі її джерельна функція безумовна. Сукупність створених у регіоні бібліографічних покажчиків відображає книжковий інтерес подолян до тих чи інших сфер знань, свідчить про його повноту та рівень, а також певною мірою репрезентує книжковий репертуар регіону у зазначений час. Зміст бібліографічного джерела пов'язаний із умовами місця і часу його створення. Він завжди виказує наявність або, навпаки, відсутність тих чи інших імен, творів. Серйозний матеріал для роздумів дає й класифікаційна схема бібліографічного тексту, за якою можна судити про ступінь розробки або інтересу до певної проблематики.

Численні тематичні бібліографічні покажчики (27 окремих видань), прикнижкові та пристатейні бібліографічні списки, що побачили світ або були підготовлені у досліджуваний період у регіоні, чітко вказують на коло видань, зі змістом яких були знайомі подоляни, коли вивчали зазначену тематику, наочно засвідчують рівень книжкової культури подолян, коло їх загальних та фахових інтересів. Незначна їх кількість і тематична фрагментарність обмежує можливість скласти коло читання подолян, але є важливим додатком. Крім того, слід зауважити, що більшість окремо виданих бібліографічних покажчиків обслуговували місцеві краєзнавчі потреби.

Джерелознавча цінність друкованих каталогів бібліотек проявляється у декількох аспектах. Вони інформують про тематичний склад, наповнення та динаміку бібліотечних фондів, дозволяють окреслити коло доступного читання публіки. У більшості випадків їх тиражуванням займалися місцеві друкарні (губернські та повітові). За досліджуваний період на території Подільської губернії більш-менш регулярно каталоги випускала Кам'янець-Подільська публічна російська бібліотека – 12 видань [27]. Вінницька публічна міська бібліотека ім. М. Гоголя зуміла підготувати лише один каталог у 1909 р. [28]. Серед середніх навчальних закладів Поділля друковані каталоги бібліотечних фондів мали, здається, лише Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія [29] та Вінницьке реальне училище [30]. Хоча усі публічні бібліотеки мали обслуговувати читачів за допомогою друкованого каталогу, але більшість з них користувалися рукописним або машинописним варіантами, тому їх збереглося мало. Відповідно їх нестача компенсувалася за рахунок архівних документів. Джерелознавча цінність цих каталогів у тому, що вони окреслюють коло загальнодоступного читання освічених прошарків населення губернії. Офіційно дозволене читання соціальних низів, яке регламентувалося державою, з 1890 р. розкривають спеціальні каталоги. Вони призначалися для комплектування народних бібліотек та учнівських бібліотек нижчих навчальних закладів та народних училищ Міністерства народної освіти та містили інформацію про видання, ухвалені Вченим комітетом міністерства [31].

Ще одним різновидом бібліографічного джерела можуть послужити інзерати – друковані списки книжок, які вже видані або будуть видаватися у найближчому майбутньому. Вони виконують функцію реклами продукції конкретного видавця і вміщуються у кінці книжки, займаючи, зазвичай, 1–3 сторінки. І, головне, містить інформацію про ціни на видання.

До блоку бібліографічних джерел, слід віднести, також електронні бази даних про книги, що друкувалися на теренах Подільської губернії досліджуваного періоду і зберігаються у регіональних та столичних книгосховищах.

Отже, довідкові та бібліографічні видання можна віднести до наративних джерел із високим ступенем достовірності. За їх допомогою є можливість зібрати достовірні відомості про мережі спеціалізованих закладів, окреслити книжкові інтереси різних соціальних груп населення краю, встановити персональні дані учасників книжкового руху.

Список використаних джерел

1. Острой О. С. Библиографическое и справочное пособие – исторический источник? / О. С. Острой // Ист.-библиогр. исследования: сб. науч. тр. – СПб., 1992. – Вып. 2. – С.105–119.
2. Семеновкер Б. А. Библиографический текст как объект исследования в истории и социологии / Б. А. Семеновкер // Ист.-библиогр. исследования: сб. науч. тр. – СПб., 1992. – Вып. 2. – С. 93–104.
3. Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1890–1907. – Т. 1–41 а [1–82], доп. 1–2 а [1–4].
4. Енциклопедія українознавства: в 10 т. / [під ред. В. Кубийовича]. – Л., 1991–2000.
5. Еврейская энциклопедия: в 16 т. / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1908–1913.
6. Encyklopedia powszechna: w 18 t. / [wyd. S. Olgebrand]. – 3 ed. – Warsz., 1898–1912.
7. Енциклопедія історії України: в 10 т. – К.: Наук. думка, 2003–2013.
8. Книговедение: энцикл. словарь / [гл. ред. Н. М. Сикорский]. – М.: Сов. энцикл., 1981. – 661 с.
9. Книга: энциклопедия / [гл. ред. В. М. Жарков]. – М.: БРЭ, 1999. – 796 с.
10. Библиотечная энциклопедия / [Рос. гос. б-ка; гл. ред. Ю. А. Гриханов]. – М.: Пашков дом, 2007. – 1300 с.
11. Русский биографический словарь: [в 25 т.]. – СПб., 1896–1918.
12. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Поділ., 1993. – 480 с.
13. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біогр. слов. / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
14. Адресная книга книгопродавцов, издателей, торговцев нотами, редакций газет и журналов в России за ... гг. / [сост. Р. Э. Гинлейн]. – СПб. – разд. пагинация.
15. Адресная книга русских библиофилов и собирателей гравюр, литографий, лубков и прочих произведений печати / [сост. М. Я. Параделов]. – М., 1904. – 2, II, 180 с.
16. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров / [сост. Е.А. Шуманский]. – Одесса, 1905.
17. Памятная книжка по Киевскому учебному округу за ... учебный год. – К., 1889–1917.
18. Юридический календарь М.Острогорского на ... г. – СПб., 1909–1917.
19. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych... Porządkiem abecadłowym miejsc ułożona przez Franciszka Radziszewskiego. – Kraków: nakładem autora, 1875. – 124 s.
20. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone: w 2 t. / E. Chwalewick. – Warsz., 1926–1927.
21. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku / U. Paszkiewicz. – Warsz.: DiG, 2000. – Supl. 1. – 301 s.; Poznań: Bogucki wyd-wo naukowe, 2006. – Supl. 2. – 636 s.
22. Книга в Україні. 1861–1917: матеріали до репертуару укр. кн. Вип. 1–18: А-Ц / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. Вернадського; В. Ю. Омельчук (ред.); С. Й. Петров, С. С. Петров (уклад.). – К., 1996–2014.
23. Репертуар української книги. 1798–1916: матеріали до бібліографії: в 9 т. / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; Я. Р. Дашкевич (наук. ред.). – Львів, 1995–2005.
24. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798–1923. Вип. 1–4 / Нац. парламент. б-ка України. – К.-Х., 1999–2005.
25. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. 1798–1923: бібліогр. покажч.: в 5 вип. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. Вернадського / В. Ю. Онищенко (голова ред.). – К.: Абрис, 1996–2002.
26. Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1853–1923): бібліогр. посіб. / [уклад. Т.Р. Соломонова]. – Вінниця, 2006. – 352 с.
27. Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. – Каменец-Подольск, 1877–1914.
28. Каталог книг Винницкой городской библиотеки в память Н.Гоголя. – Винниця: Тип. Балмазия и Ландвигера, 1909. – 660 с.
29. Систематический каталог ученической библиотеки Винницкого реального училища / [сост. Д. В. Жалковский]. – Винниця, 1901. – 170 с.
30. Алфавитно-систематический каталог книг и периодических изданий ученической библиотеки Каменец-Подольской мужской гимназии / [сост. В. И. Гусовский]. – Каменец-Подольск, 1913. – [2], 167 с.
31. Каталог книг для бесплатных народных читалень, изданный по распоряжению Министерства народного просвещения. – СПб., 1896. – 168 с.

Татьяна Кароева

**СПРАВОЧНЫЕ И БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ КАК ИСТОЧНИК
ИНФОРМАЦИИ О КНИЖНОМ ДЕЛЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.
(НА ПРИМЕРЕ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ)**

На примере изучения книжного дела Подольской губернии второй половины XIX – начала XX вв. очерчены возможный круг справочных и библиографических изданий, которые можно использовать как исторический источник, охарактеризованы их источниковедческую ценность, отмечена высокой степени достоверности, а также отмечено специфичность содержания информации, получаемой с помощью каждого вида источников.

Ключевые слова: источниковедение, исторический источник, справочное издание, книжное дело, Подольская губерния

Tatiana Karoyeva

**HELP AND BIBLIOGRAPHIES AS A SOURCE OF INFORMATION ABOUT BOOK
BUSINESS THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY (ON THE
EXAMPLE OF PODOLIA)**

For example, the study of books Podolia second half of XIX – early XX century. outlines the possible range of reference and bibliographic publications that can be used as a historical source of sources described their value, emphasized the high degree of reliability and specificity noted content data derived using each type of source.

Key words: source, historical source, reference book, book case, Podolia.

УДК 94 (477) "1882–1907"

Володимир Крот

ГРОМАДСЬКА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISУ "КИЕВСКАЯ СТАРИНА"

У статті проаналізовано роль журналу в житті та творчості історика. Особливу увагу приділено впливу журналу на формування світогляду вченого. Окремо відзначено публікації в "Киевской старине" як статей М. Грушевського, так і рецензій на його праці, а також заміток про його наукову та громадську діяльність.

Ключові слова: "Киевская старина", часопис, журнал, рецензії, історія.

Михайло Грушевський належить до найбільших постатей української історії першої третини ХХ ст. Він був визначним науковцем, політичним діячем, а також видавцем і публіцистом. Недаремно його називають одним із батьків української нації.

Про значення журналу в житті вченого писали дослідники його творчості, зокрема Т. Приймак [1], О. Прицак [2], П. Сохань, В. Смолій [3], Л. Зашкільняк [4], С. Плохий [5], Л. Адамчик [6]. Однак окремих праць, що детально розкривають зв'язки М. Грушевського із зазначеним журналом, не існує.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше аналізується висвітлення громадської та наукової діяльності М. Грушевського на шпальтах часопису "Киевская старина".

Основна мета названої статті – це висвітлення на шпальтах журналу громадсько-політичної та наукової діяльності історика.

Джерельною базою виступають матеріали, опубліковані на сторінках зазначеного видання, мемуари вченого, насамперед, споми́ни, автобіографія, щоденники, листування.

Дитинство та юність вченого минули далеко за межами України, на Північному Кавказі та в Грузії. Його політичні переконання формувалися під впливом батька, коротких подорожей Україною та читанням переважно російських книжок і журналів. Серед них значну роль у формуванні світогляду М. Грушевського відіграв часопис "Киевская старина". На цьому він наголошував у своїй "Автобіографії" [7, с. 198] та "Споминах" [8, с. 121].

Уперше М. Грушевський познайомився з публікаціями "Киевской старины" ще у шкільні роки, коли його батько підписався на новий журнал. Сергій Федорович у Холмі працював під керівництвом видавця часопису Феофана Лебединцева, а його дружина доводилася хрещеною матір'ю сина Михайла. Щоб підтримати старого приятеля, він вирішив передплатити часопис на 1883 р. і викупити усі його номери за 1882 р.

Того ж року М. Грушевський спробував опублікувати в "Киевской старине" власне надбання з українського фольклору, яке він знайшов у селі Сестринівка, перебуваючи у діда. Вибравши найбільш підходящий матеріал, майбутній історик відправив його разом із листом до редактора часопису, в якому питав про умови публікації цих джерел. Швидше за все Ф. Лебединцев вирішив, що його кореспондент бажав отримати гонорар. Тому відповів, як згадував учений, "кислим і не заохочувальним листом" [8, с. 123]. Відмова редактора образила його так, що він вже не просив батька передплатити журнал на наступний 1884 р. Отже, в юнацькі роки М. Грушевський завдяки батькові став читачем часопису "Киевская старина", котрий справив помітний вплив на формування його світогляду. Завдяки журналу юнак познайомився з досягненнями тогочасної історичної науки та творами провідних українських письменників.

Після закінчення гімназії у житті М. Грушевського наступив новий, так званий "перший київський період", який тривав 8 років – з 1886 р. – до 1894 р. Ставши студентом Київського університету, він налагодив контакти зі співробітниками часопису. Серед них були В. Антонович та О. Кониський – особи, що відіграли вирішальну роль у житті та творчості історика. Як видно з його щоденника, він таїв якусь образу на "Киевскую старину". У записі від 11 березня 1889 р. читаємо: "В суботу, стоячи в церкві згадав про "Киевскую Старину" й дуже образився; постановляв був взяти рукопис і допекти як-небудь" [9, с. 43].

Однак, саме у цьому журналі з'явилася рецензія на першу працю вченого "Южнорусские господарские замки", яку написав П. Голубовський. У ній зазначалося: "Труд господина Грушевского читается с большим интересом и легкостью, а по тщательности обработки материала